

Психолого-педагогічні дослідження в УРСР у контексті індивідуалізації шкільного навчального процесу (1945 – початок 1950-х років)

Наталія Дічек,

доктор педагогічних наук, професор, завідувач лабораторії історії педагогіки Інституту педагогіки НАПН України

Ретроспективне висвітлення проблеми індивідуалізації навчально-виховного процесу та шляхів її розв'язання у практиці вітчизняної школи потребує звернення до аналізу здобутків педагогічної психології як науки, що не лише вивчала особливості процесів учіння, сприймання, мислення, мовлення, виховання учнів тощо, а й скеровувала діяльність шкільної практики у напрямі підвищення її ефективності на основі врахування психологічної специфіки освітніх операцій. Інакше кажучи, для розкриття шляхів індивідуалізації шкільного навчання як феномену розвитку вітчизняної шкільної галузі необхідним є з'ясування ролі та значення наукового психолого-педагогічного супроводу як одного із чинників або рушіїв цього процесу.

Мета статті – охарактеризувати внесок українських вчених-психологів у процес індивідуалізації вітчизняної шкільної освіти в період з 1945 до початку 1950-х років.

Починаючи з останньої третини XIX ст. на українських землях Російської імперії сформувалося декілька наукових осередків психолого-педагогічних пошуків – в Одесі (М.Ланге), Києві (І.Скорський, М.Челпанов, С.Ананьїн), Харкові (П.Ковалевський) [3; 7; 22-24]. З 20-х років минулого століття розвиток провідних галузей вітчизняної психологічної науки підпорядковувався насамперед вимогам практики побудови нового (радянського) суспільства, яке стимулювало поступ психології, а необхідність розроблення її теоретичних основ відповідала своєрідному соціальному замовленню тієї доби. Основною за масштабом практичного застосування психології була освітня галузь, на матеріалі якої розгорталися дослідження з педагогічної, вікової та дитячої психології й дефектології. На початку 30-х років, вже в умовах радянської дійсності, особливо яскраво заявили про себе дослідники Харківської психологічної школи, які працювали переважно над питаннями прикладних психологічних досліджень: психо- і соціогієни, рефлексології, педології, педагогіки, психіатрії та психофізіології і психотехніки [28]. Так, дослідно-експериментальна робота проводилася в Українському державному психоневрологічному інституті (з 1932 р. – Українська психоневрологічна академія), Українському науково-дослідному інституті педагогіки (до 1936 р. УНДІП функціонував у Харкові, далі – у Києві), Українському інституті експериментальної медицини, Українському інституті фізичної культури [там само].

У сучасній історико-педагогічній літературі згадується й відкритий на початку 30-х років у Харкові Інститут дефектології, де вивчалися психолого-педагогічні проблеми фізично та розумово аномальних дітей. Проте у різних джерелах наявні суперечливі й неповні дані про час його заснування і точну назву. Найпоширенішою є версія, що ця установа була організована в 1930 р. і мала назву Інститут дефектології НКО УСРР. Такі відомості містяться у дослідженнях академіка М.Ярмаченка (1975; 2002), академіка Віт. Бондаря і В.Золотоверх (2003), в «Енциклопедії освіти» (2008). Очевидно, вчені використали мемуарні свідчення О.Скороходової [21], талановитої сліпоглухонімої учениці І.Соколянського, яка навела не уточнену дату створення Інституту – 1930 р. Однак німецький дослідник Г.Хілліг (1997) та український В.Марочко (2003), посилаючись на архівні документи (зокрема, автобіографічні дані видатного вченого-дефектолога І.Соколянського) і власні результати аналізу джерел, стверджують, що Лікувально-педагогічний інститут фізичної дефективності (саме таку назву наводять ці науковці) був відкритий восени 1931 р. [9, с.119; 26, с.10]. Його директором призначили І.Соколянського [25].

Вважалося також, що Інститут працював упродовж 30-х років і припинив роботу з початком війни. Але, як встановила дослідниця Л.Пригоровська (2012), вивчаючи за листуванням співпрацю видатного українського митця О.Довженка з І.Соколянським, Інститут проіснував лише до кінця 1933 р. [20]. Його закриття було пов'язане з першим арештом професора-дефектолога в грудні того самого року, підтвердженням чого є такі рядки в одному з листів О.Довженка до І.Соколянського: «Шкода, що знищили твій інститут. Ну та не падай духом... Всі великі вчені трималися на оптимізмі, на вірі в добро» [цит. за 20].

Про те, що Інститут не поновив свою діяльність до початку Великої Вітчизняної війни, вказують інші рядки з листа О.Довженка (за січень 1940 р.) до вихованки Івана Опанасовича – О.Скороходової, яка зверталася до нього за допомогою у відновленні роботи установи. Олександр Петрович перепоїв їй, що клопотався у Москві в декількох державних відомствах, одержав позитивні відповіді і просив поки ні до кого більше з проханнями не звертатися [20].

Отже, нові історичні свідчення переконливо спростовують деякі усталені уявлення, так само, як і твердження дослідника діяльності Харківської школи психології А.Ясницького про те, що «в УРСР унаслідок численних реорганізацій науково-дослідних установ у Харкові з 1939 р. почав працювати Інститут дефектології, а з початком війни – припинив свою діяльність» [28]. Проте це не означає, що у 30-ті роки в Україні не проводилися наукові дослідження в галузі дефектології, однак вони не пов'язані з діяльністю цієї наукової установи.

Водночас розпочаті в Україні в 20-х – на початку 30-х років масштабні психолого-педагогічні дослідження дітей, зокрема тих, які не відповідали визначенню «нормальні діти», було згорнуто, особливо студії, що здійснювалися з позицій педології і рефлексології [9; 10]. Вони зазнали нищівної критики, і наукові пошуки у їх царині було заборонено, багатьох учених репресовано [9], а більшість психолого-педагогічних установ або закрито (лікарсько-педагогічні кабінети у Харкові, Одесі, Дніпропетровську, Одесі, Інститут охорони здоров'я дітей і підлітків у Києві), або реорганізовано (УНДП). Були зруйновані такі потужні осередки психолого-педагогічних досліджень, як Харківська педагогічна школа та Харківська психологічна школа [28], що активно займалися вивченням питань дитячої, вікової та педагогічної психології і дефектології, спираючись на педологічні й рефлексологічні ідеї.

Неактуальним стало також широке вивчення проблеми дітей-правопорушників та дітей з відхиленнями у поведінці, оскільки в травні 1935 р у Постанові РНК СРСР і ЦК ВКП(б) №1047 «Про ліквідацію дитячої безпритульності і бездоглядності» офіційна влада задекларувала, що «в умовах підвищення матеріального і культурного рівня трудящих ... в країні викорінена касова дитяча безпритульність» [18], а часткові її прояви пояснювалися «поганою роботою місцевих і партійних органів». Тому висувалося завдання підсилити законодавство щодо малолітніх правопорушників тобто зробити жорсткішими покарання, а не зосереджуватися на дослідженнях цього суспільного явища [4].

Оскільки активне вивчення педологами соціального середовища і причин, що породжують так званих «важких дітей», призводило до небажаний владою висновків (дитяча злочинність, асоціальна поведінка і шкільна неуспішність поставали як наслідки систематичного недоїдання або й голодування (згадаємо голодомор 1932–1933 років в Україні та на півдні Росії), вимушеної бездоглядності генетичних порушень через приналежність до експлуатованого класу), подібні дослідження було оголошено псевдонауковими і шкідливими [17 с. 249–252].

Основними центрами експериментальних і теоретичних студій у галузі генетичної та педагогічної психології й дефектології в передвоєнний період стали науково-дослідні установи Москви і Ленінграда, які в основному й формували загальнорадянський науковий дискурс у цій сфері (на чолі з Д.Узнадзе самобутньо розвивалася грузинська школа психології у Тбілісі. – *Н.Д.*). З середини 1930-х років в СРСР утвердилася марксистська психологія як «єдино вірна» галузь знання та культивувалася ідейна версія про її «особливий шлях» [17, с. 227]. У цей відтинок вітчизняної історії термін «методологія науки» був співзвучний терміну «ідеологія. (Г.Балл), а вчені, зокрема й психологи, повинні були керуватися виключно марксистсько-ленінською ідеологією [1, с. 82]. Поділяючи думки російських істориків вітчизняної психології А.Петровського М.Ярошевського, вважаємо, що «всі факти і концептуальні побудови радянських психологів 30–50-х років мають розглядатися з урахуванням зазначених обставин» [там само]. Саме з огляду на них умовно обмежуємо хронологічні рамки статті: 1945 рік (створення в Україні Інституту психології) – 1952 рік (пік ідеологічного тиску на вітчизняну психологію). Лише починаючи з кінця 1950-х років психологія в СРСР здобула можливість розвиватися у загальному контексті світової науки [1; 17].

Звертаючись до вихідної точки аналізу діяльності українських психологів у розглядуваний період, зазначимо, що після звільнення теренів України від фашистської окупації у жовтні 1943 р. в Харкові, а з січня 1944 р. в Києві за Постановою РНК УРСР свою діяльність відновив УНДП [8с. 76]. В жовтні 1945 р. на його основі відповідно до Постанови №1573 РНК УРСР від 1 жовтня 1945 р. (за підписом М.Хрущова) було виокремлено Науково-дослідний інститут психології (далі – НДІ психології або Інститут) [34, арк. 1–2], а в березні 1944 р. розпочав роботу Науково-дослідний інститут дефектології (НДІД) [33, арк. 1]. Всі згадані науково-дослідні установи підпорядковувалися Наркомату освіти УРСР (з березня 1946 р. – Міністерству освіти УРСР, далі – МО УРСР). Отже, попри матеріально-економічні труднощі воєнного часу було виділено кошти на поновлення й організацію науково-дослідної роботи в галузі шкільної освіти.

У кількісному відношенні склад інститутів станом на 1 січня 1946 р. був таким: УНДП – 90 чол., НДІД – 23 чол. [31, арк. 4], а станом на 1 січня 1948 р.: УНДП – 95 чол., НДІ психології – 52 чол., НДІД – 22 чол. [32, арк. 3].

Які саме завдання покладалися на НДІ психології? У Постанові №1573 РНК УРСР зазначено, що установа має забезпечити:

- «Наукове опрацювання актуальних проблем загальної, дитячої, педагогічної і спеціальної психології, а також питання історії психології, насамперед вітчизняної;
- сприяння плануванню і розгортанню наукової роботи з психології на Україні, зокрема координації наукової роботи кафедр психології університетів і педагогічних інститутів;
- підготовку науково-педагогічних кадрів з психології для вищих учбових закладів;
- наукову допомогу НКО УРСР та його органам у поширенні психологічних знань серед учнів, вихователів, батьків і громадськості» [30, арк. 205].

Однак на основі аналізу архівних та опублікованих даних про діяльність Інституту в 1945–1954 роках (фонд №5141 у ЦДАВО України) було виявлено, що питання спеціальної педагогіки (дефектології) не входили до його річних тематичних планів (окрім 1–2 пато-психологічних). Можливо, це пов'язано з тим, що до 1955 р. працював НДІД, який і займався ними (діяльності НДІ дефектології МО УРСР у 1944 – на початку 1950-х років нами присвячено статтю «Розвиток спеціальної школи в Україні як вияв зовнішньої диференціації середньої освіти: науково-методичний супровід у 1944–1948 рр.». – *Н.Д.*). Після його злиття з УНДПом (1955 р.) розроблення проблем дефектології покладалося на відділ дефектології цього інституту.

У новоствореному НДІ психології відкрили шість відділів: відділ загальної психології, який охоплював лабораторію з вивчення чутливості, лабораторію з вивчення вищої нервової діяльності, лабораторію з вивчення мови і мислення та кабінет теоретичних проблем психології; відділ дитячої психології; відділ педагогічної

психології; відділ спеціальної психології (психології мистецтва, психології праці та ін.); відділ вітчизняної історії психології; відділ психопатології [34, арк. 1–2]. Зі звіту Інституту про науково-дослідну роботу в 1946 р. дізнаємося, що у його складі були також лабораторія дитячої психології (Харків) і лабораторія з вивчення чутливості (Одеса) [35, арк. 1].

Дослідницька тематика на початковому етапі діяльності Інституту (1946-1947 рр.), як засвідчують архівні матеріали, концентрувалася довкола розв'язання таких проблем: психологія особистості, розвиток мислення і мовлення, психологія Зам'яті, сприйняття часу, психологія художнього сприйняття, слухова чутливість, порушення психічних процесів при осередкових ураженнях мозку, історія вітчизняної психології [35, арк. 2–8; 37, арк. 2–7]. Частково результати цих досліджень були відображені у першому колективному збірнику тез доповідей науковців Інституту за 1948 р. [11].

Відповідно до мети статті простежимо лише зміст тематики та результати її розроблення, пов'язані з проблемами педагогічної психології, зокрема індивідуалізацією шкільної освіти. Зауважимо: теми конкретних досліджень співробітників Інституту, що розроблялися у 1946-1947 роках, не містили безпосередньо понять «індивідуалізація навчання/ виховання», «диференціація», однак результати таких НДР, як «Психологія утворення поняття числа у дітей» (Г.Костюк), «Психологічний аналіз помилок під час розв'язування арифметичних задач дітьми молодшого шкільного віку» (О.Концева), «Залежність запам'ятовування від мотивів діяльності» (П.Зінченко), «Розуміння прислів'їв школярами молодших класів» (Н.Балацька), «Міркування у дітей молодшого шкільного віку» (Т.Косма), «Психологічний аналіз засвоєння значення слова дітьми молодшого шкільного віку» (А.Гольдберг), «Психологічний аналіз споминів у дітей» (А.Раєвський), «Наслідкування та його роль у формуванні особистості» (М.Штівельман), «Зміни смислу оцінки для учня у ході оцінювання різних компонентів його навчальної діяльності» (Г.Мазуренко), «Психологічні питання підготовки дитини до оволодіння шкільними правилами поведінки» (В.Аснін), «Сприйняття дітьми героїчних рис характеру літературного персонажу» (Т.Рубцова), «Сприйняття дітьми комічних ситуацій у їх художньо-літературному зображенні» (Д.Ніколенко), «Процеси мислення при репродукції» (Б.Зальцман) [35, арк. 2–8], сприяли уточненню механізмів навчально-виховного процесу, поглибленню його розуміння. Це, у свою чергу, було науковою підставою для доцільної організації навчального процесу з урахуванням індивідуальних особливостей школярів, створення оптимальних умов реалізації потенційних можливостей кожного учня. Водночас зауважимо, що, як засвідчують архівні джерела й опубліковані результати НДР Інституту, в перші роки у його діяльності були практично відсутні експериментальні дослідження з педагогічної психології (значною мірою через відсутність експериментальної бази), а одним із основних методів психологічного вивчення педагогічної дійсності був метод безпосереднього спостереження в умовах шкільного середовища.

Незважаючи на те, що у відсотковому відношенні теми, орієнтовані на вдосконалення навчально-виховної роботи школи, становили близько 70% усієї тематики Інституту, наприкінці 1947 р. його діяльність «за слабкий зв'язок зі школою» критикувалася МО УРСР і на засіданні вченої ради НДІ психології (протокол №27 від 18 грудня 1947 р.) було вирішено, за словами професора О.Раєвського, «зробити радикальний поворот у бік школи», а для цього переформатувати роботу відділів відповідно до актуальних наукових проблем [36, арк. 86–92].

Перш ніж висвітлити зрушення у науковій тематиці і, відповідно, в діяльності Інституту, варто згадати про особливості соціально-політичних реалій в СРСР наприкінці 1940-х років: започаткування (після Постанови ЦК ВКП(б) від 14 серпня 1946 р. «Про журнали «Звезда» і «Ленинград») боротьби влади з «виявами низькопоклонства перед Заходом» [19]; критика діяльності АПН РРФСР (квітень 1947 р.) за академізм та відірваність від потреб школи; розгортання керівництвом СРСР після промови А.Жданова у січні 1948 р. репресивних заходів по відношенню до творчої інтелігенції, переважно єврейської національності, у руслі боротьби з «безридним космополітизмом» у суспільному житті [2]. Внаслідок цих політичних кампаній розпочалася активна критика «буржуазних» здобутків Заходу в усіх сферах, у тому числі і в науці, відмова від їх використання.

Якщо у травні-червні 1948 р. на засіданні секції психології республіканської наради з педагогічних питань в обговоренні доповіді академіка С.Рубінштейна (Москва) про завдання психологічної науки професор О.Раєвський виступив проти «огульної критики буржуазних теорій, наприклад, соціальної психології» [38, арк. 15], то вже через рік на засіданні вченої ради Інституту, де Г.Костюк зробив доповідь «Боротьба з космополітизмом і наші завдання», учений визнав, що «хибно цитував Мілля і Лейбніца замість того, щоб цитувати вітчизняних психологів» [40, арк. 46]. Аби уникнути ярлика «космополіт», інші співробітники також «самокритикувалися» і «каялися» утому, що мало критикували буржуазну психологію, виявляли ознаки низькопоклонства перед Заходом. Всі звинувачували одне одного у згадуванні і цитуванні праць зарубіжних учених [там само, арк. 47–59], що, втім, було характерно для всіх тогочасних наукових установ і вищої школи [5].

Однак ідеологічні імперативи, сповільнюючи розвиток науки, зокрема й психології, все-таки не могли його зупинити. Еволюція педагогічної психології підпорядковувалася внутрішнім закономірностям і рівню нагромадженого знання, а також потребам шкільної практики. У контексті розкриття теми статті вважаємо за доцільне звернутися до матеріалів наукової сесії НДІ психології, присвяченої подальшому розвитку психологічної науки в УРСР (15-17 червня 1949 р.), де з доповіддю про чергові завдання радянської психології виступив директор Інституту психології АПН РРФСР, академік А.Смірнов (Москва). Він наголосив, що другим (після піднесення ідейності навчання. – Н.Д.) нагальним завданням педагогічної психології є вивчення процесів навчання у зв'язку з індивідуальними особливостями особистості школярів, що не можна обмежуватися загальною схемою розвитку психічних процесів, «лише вивчаючи процес навчання в усьому індивідуальному розмаїтті, психологія може допомогти школі і вчителям у розумінні кожної дитини та організувати індивідуальний підхід до неї» [41, арк. 20].

Попри жорстку генеральну лінію влади на класову ідейність і колективізм як чинник міцності радянського суспільства, психологи, керуючись потребами забезпечення ефективного перебігу об'єктивних процесів розвитку людини, впроваджували (поступово) в суспільну свідомість думку про безальтернативність індивідуального підходу чим закладали підґрунтя для утвердження у майбутньому особистісно орієнтованої парадигми навчання і виховання дітей та молоді.

У виступах на сесії науковців НДІ психології МО УРСР, які з вимушеної політкоректності віддавала данину керівній ролі діалектико-матеріалістичного вчення Маркса-Леніна-Сталіна про спадковість і середовище та його розвитку академіком Т. Лисенком (маємо на увазі ідеологічні наслідки роботи сесії ВАСГНІЛ СРСР (серпень 1948 р.), де Т. Лисенко розгромив генетику, й ідейні настанови якої про спадковість і середовище стали на певний час керівними для радянських учених [5]. – Н.Д.), водночас звучала переконаність у багатстві можливостей розвитку дітей. Особливо наголошувалося на провідній ролі виховного впливу, яким визначаються зміст і форми дитячої діяльності, успіх якого і залежить від знання педагогом закономірностей навчально-виховного процесу, вікових та індивідуальних особливостей вихованців (Г.Костюк), на важливості врахування ним особливостей осмислення і запам'ятовування (мимовільного і довільного) навчального тексту учнями різного віку (П.Зінченко), необхідності встановлення і врахування особливостей засвоєння школярами різних вікових категорій норм шкільної поведінки (В.Аснін) та забезпеченні індивідуального підходу до них у вихованні дисциплінованості (П.Саприкін). Також наголошувалося на вагомості для мовного розвитку розуміння молодшими школярами метафор (Л.Балацька), композиції оповідання (Д.Арановська), описового навчального матеріалу (Т.Косма), формування у них арифметичних міркувань (О.Концева) та здатності до засвоєння граматичних категорій (Д.Ніколенко). Особливої значущості науковці надавали дослідженням психологічних передумов виховання інтересу до навчання (С.Новоміська) [12].

Власне, наведені теми виступів співробітників Інституту відображали конкретизовану проблематику наукових пошуків, які виконувалися переважно протягом кількох років. Тому, повертаючись до змін у тематиці досліджень 1948 р., зазначимо, що з архівних даних, зокрема зі звіту Інституту про виконання тематичного плану того року, виясняється: дослідження згрупували довкола шести проблем, чотири з яких були присвячені педагогічній психології. Ще дві проблеми були пов'язані з дослідженням порушень психічних процесів при лобних порушеннях мозку та з вивченням історії вітчизняної психології [39, арк. 1], а саме:

1. «Психологія свідомого засвоєння знань учнями в школі», у межах розв'язання якої розроблялися питання формування моральних переконань (О.Раєвський) та волі і характеру в дітей (Д.Ніколенко), виховання інтересу до навчання в учнів молодшого шкільного віку (С.Новоміська), індивідуального підходу до учнів середнього шкільного віку у вихованні їх дисциплінованості (П.Саприкін), вивчалася роль правої і лівої руки у формуванні рухових навичок (під час письма. – Н.Д.) дітей молодшого шкільного віку (Р.Тамуріді) [39, арк. 2–3].

2. «Психологія розуміння учнями навчального матеріалу», конкретизована у дослідженнях основних питань психології розуміння учнями навчального матеріалу (Г.Костюк), розуміння дітьми молодшого шкільного віку описового навчального матеріалу (Т.Косма), психології літературного персонажу (Т.Рубцова), загадок (Н.Балацька) [там само, арк. 4].

3. «Психологія запам'ятання навчального матеріалу», у межах якої вивчалася запам'ятання навчального матеріалу в умовах мислення та мнемонічної задачі (П.Зінченко) [там само, арк. 6].

4. «Психологія сприймання», реалізована у дослідженнях сприймання ритму (Д.Елькін, М.Шапіро), індивідуальних особливостей дітей в сприйманні музичних інтервалів (П.Барановський) [там само].

Якщо для студій за двома першими проблемами характерним було одержання результатів на підставі «спостереження на уроках, індивідуальних бесід з учнями, аналізу та узагальнення педагогічного досвіду», то дві інші розв'язувалися на основі експериментальних досліджень. Так, наприклад, П.Зінченко, вивчаючи залежність продуктивності засвоєння учнями молодшого шкільного віку від співвідношення установки на розуміння і установки на запам'ятання, встановлював найефективніші для навчального процесу типи цих співвідношень. Зауважимо, що дослідження Р.Тамуріді, спрямоване, по суті, на індивідуалізацію шкільного навчання, здійснювалося як формувальний експеримент [12, с. 45–48], що, безперечно, є позитивним. Однак з сучасних позицій викликає сумніви його доцільність, оскільки воно спрямовувалося на переучування ліворуких дітей у руслі відкидання «антинаукових і глибоко реакційних поглядів на природу ліворукості» буржуазних авторів, які визнавали її спадково зумовленим явищем і вважали переучування навіть шкідливим [там само, с. 45]. На протигагу цьому радянський психолог довів корисність такого трансформуючого впливу.

Варто зазначити, що у 1949 р. номенклатура ключових проблем з педагогічної психології, над якими працював Інститут, знову дещо змінилася. Крім продовження досліджень з психології свідомого засвоєння знань, виокремили вивчення проблеми психології виховної роботи та проблеми викладання психології в школі [42, арк. 7], що відповідало нагальним запитам і змінам у змісті освіти.

У цьому контексті варто звернутися до протоколів засідань вченої ради Інституту, які відображають обговорення реальних питань шкільної дійсності. Зокрема, в аспекті розв'язання проблеми другорічництва («боротьба з другорічництвом у школі») у протоколі №2 від 14 січня 1949 р. професор Г.Костюк запропонував схему НДР: після вивчення відповідної літератури науковці мають «йти до школи, виявляти учнів-другорічників та кандидатів у другорічники, всебічно вивчати цих дітей (характер неуспішності, причини труднощів, визначення для кожної дитини напряму виховного впливу, допомоги, заведення особової справи, де слід відобразити «історію навчального просування учня») [40, арк. 10]. П.Саприкін, який виконував дослідження у київській школі №43, наголошував, що лише після детального з'ясування всіх відомостей про учнів можна здійснювати педагогічні заходи [там само, арк. 11]. Його колега зі школи №134 Л.Магазинник запевняв, що «завдання НДР – показати

можливості навчання учнів у колективі засобами правильно організованої індивідуальної роботи» [там само, арк. 10]. Він також наголошував на доцільності поновлення у практиці школи складання характеристик учнів. Насамкінець було прийнято рішення про необхідність розроблення схеми особової справи учня, доручивши це колективу у складі Г.Костюка, Л.Магазинника і П.Саприкіна [там само, арк. 12]. А в протоколі №4 від 3 березня 1949 р. висвітлено повідомлення П.Саприкіна, С.Новоміської, З.Андрієвої про хід виконання теми «Психологія індивідуального підходу до неуспішних учнів молодших класів у процесі навчальної роботи з ними». У ході відвідування уроків та обстеження умов життя дітей вдома, бесід з учнями, вчителями, батьками, складання 41 характеристики П.Саприкін виокремив такі причини неуспішності школярів: прогалини у попередніх знаннях, переважання ігрових інтересів над навчальними, відсутність інтересу до оволодіння навчальним матеріалом, а основною причиною неуспішності – неправильне сприйняття дитиною дійсності [там само, арк. 33–34]. С.Новоміська і З.Андрієва, крім опису виконаних спостережень, додали свої висновки про корисність складання характеристик учнів, необхідність проведення особливої індивідуальної роботи на уроці та в позанавчальний час, про прикріплення сильних школярів до невстигаючих для допомоги. В обговоренні заслуханої інформації Д.Ніколенко, М.Богуш, О.Раєвський та А.Абашев підтримали важливість виконання такої теми НДР [там само, арк. 34-35].

На основі аналізу праць з педагогічної психології, виданих співробітниками Інституту, було з'ясовано, що у першому томі наукових записок НДІ психології, започаткування публікації яких датуються 1949 р., вміщено ґрунтовні, розгорнуті описи-нариса досліджень та результатів з педагогічної і дитячої психології, виконаних науковцями ще у 1946–1947 роках. Проведені на засадах діяльнісного підходу до вивчення психіки дітей, ці студії містили не лише приріст теоретичного знання, а й, як зазначав у передмові професор Г.Костюк, давали відповіді «на ряд питань, які ставить практика навчально-виховної роботи з дітьми» [13, с. 9]. У контексті індивідуалізації навчально-виховного процесу в школі, здійснення ефективного керування навчанням та учінням зазначимо розроблення питань розв'язання простої арифметичної задачі дітьми-семилітками (О.Концева) і розуміння прислів'їв учнями молодших класів (Н.Балацька), особливості утворення уявлень на основі словесного опису художнього тексту (П.Саприкін), психологічної характеристики оволодіння дітьми-семилітками правилами шкільної поведінки (В.Аснін). До більш узагальнених питань, але дотичних до теми нашого наукового інтересу, відносимо дослідження генезису поняття числа у дітей (Г.Костюк) і самосвідомості дитини (П.Чамата), залежності мимовільного запам'ятовування від мотивів діяльності (П.Зінченко), психологічний аналіз спогадів у дітей (О.Раєвський), характеристику процесу мислення у пригадуванні (Б.Зальцман) [13].

У другому томі наукових записок (1950 р.) друкувалася частина науково-дослідних розробок 1947–1948 років, присвячених питанням психології свідомого засвоєння знань учнями, що узгоджувалося з панівною на той час знанневою парадигмою у вітчизняній шкільній освіті. Зауважимо, що відповідно до цього всебічно досліджувалися механізми «ефективного педагогічного керівництва розумінням учнями навчального матеріалу» [14, с. 3]. У теоретико-методологічному нарисі «Про психологію розуміння» професор Г.Костюк, стверджуючи, що процес розуміння охоплює особистість у цілому, а процеси розуміння – це вияви її активності, які залежать від особистості, від її різних розумових та емоційно-вольових якостей [там само, с. 56], обстоює думку про необхідність системного підходу до вивчення особистості і доводить необхідність врахування її індивідуальних особливостей у педагогічному процесі. У решті статей, що увійшли до тому (автори – П.Зінченко, О.Концева, Т.Косма, Т.Рубцова, Б.Зальцман), у певному сенсі конкретизувалися окремі положення праці Г.Костюка.

Тепер звернемо увагу на час виходу 2-го тому записок – 1950 рік. В історії розвитку вітчизняної психології це «друга критична точка, або точка деградації» (А.Петровський, М.Ярошевський), пов'язана з резолюціями Об'єднаної сесії АН і АМН СРСР, що пройшла в червні-липні того самого року і одержала назву «павловська» («перша критична точка» – оприлюднення Постанови ЦК ВКП (б) від 4 липня 1936 р. «Про педологічні перекинуття в систем Наркомосів». – Н.Д). У дусі вже згаданих ідеологічне детермінованих зовнішніх обставин життя радянського суспільства відбулися руйнівні зміни і у внутрішньо-науковому житті цілого «куща» фізіолого-медичних наук [5; 17], зокрема в психології, самостійність існування якої фактично поставили під сумнів [1, с. 82]: її «прив'язували до переможиці – фізіології вищої нервової діяльності» [17, с. 264]. В результаті мали місце драматичні наслідки і курйозні спроби штучне «павловізувати» психологію, наприклад, будувати процес навчання школярів, орієнтуючись на механізми вироблення умовних рефлексів [там само, с. 267]. Фактично психологічні дослідження зводилися до єдиної дозволеної проблематики – «психіка і мозок», а більшість психологів змушена була наповнювати свої праці доречно і недоречно дібраним, посиланнями на твори І.Павлова [там само, с. 268].

У зв'язку із реаліями того часу вже не видається дивним те, що наступний том наукових записок НДІ психології МО УРСР, побачивши світ лише у 1952 р був повністю присвячений апології праці Й.Сталін; «Марксизм і питання мовознавства» та вчення І.Павлова, а в назвах майже всіх його статей містилася магічна фраза «в світлі вчення І.П. Павлова про вищу нервову діяльність» («Питання психології волі в світлі вчення І.П. Павлова про вищу нервову діяльність» (В.Аснін), «Питання психології пам'яті в світлі вчення І.П. Павлова про вищу нервову діяльність» (П.Зінченко), «Процес формування навичок в світлі вчення І.П. Павлова про вищу нервову діяльність» (Д.Ніколенко) тощо) [15]. Така сама ситуація спостерігалася й у тематиці тез доповідей, співробітників Інституту за 1951 р. [45]. У цей відтинок часу питання індивідуалізації навчально-виховного процесу відійшли у тінь. І хоча тема «Психологія індивідуального підходу до учнів у процесі навчання» (П.Саприкін), дещо видозмінюючись, не зникає з темпланів, однак підготовлений за редакцією Г.Костюка збірник статей «Індивідуальний підхід до учнів у процесі навчання» [43, арк. 16] не був надрукований.

Незважаючи на ідеологічний тиск, що посилювався після опублікування 15 лютого 1951 р. у союзній газеті «Правда» критики з приводу відставання психології від вимог життя [44, арк. 83], та попри обмеження у тематиці

досліджень, науковці-психологи продовжували вивчати різні аспекти процесу мислення у дошкільників (О.Скрипченко) і школярів (Д.Ніколенко, І.Синиця, А.Гольдберг, Н.Балацька, Н.Стадненко), питання формування морально-психологічних якостей підростаючої особистості (П.Чамата, Т.Рубцова, М.Штівельман, П.Саприкін). Ці дослідження уточнювали й поглиблювали наукове розуміння навчально-виховного процесу, яке потім трансливалося вчителям і майбутнім педагогам, сприяючи усвідомленню ними розмаїття індивідуальних особливостей дітей та учнів і спонукаючи до ефективнішої роботи.

Отже, з огляду на вищевикладене, зазначимо, що розвиток феномену індивідуалізації та диференціації навчально-виховного процесу у вітчизняній школі був, з одного боку, результатом задоволення педагогікою і психологією викликів та потреб освітньої практики, з іншого – визначався логікою еволюції психологічної і природничо-антропологічних наук. Він відбувався не одномоментно, а супроводжувався нагромадженням і осмисленням різноманітних психологічних та психолого-педагогічних аспектів знання про навчання і виховання, обґрунтуванням адекватних методів і принципів дослідження.

У перше повоєнне десятиліття відбулося інституційне оформлення діяльності українських психологів на основі створення самостійної наукової установи – НДІ психології Міністерства освіти УРСР. Причому основні завдання, які поклалися на Інститут, було спрямовано на вирішення питань педагогічної психології, що пояснювалося насамперед його відомчим підпорядкуванням. Досліджувані науковцями проблеми загальної психології також переважно були дотичні до потреб педагогіки.

Вже з перших років діяльності співробітники Інституту зосередилися на вивченні питань психології мислення і мовлення дітей та учнів початкової школи, розвитку свідомого засвоєння школярами знань, психології пам'яті, а згодом почали досліджувати проблеми виховання (дисциплінованість, моральні переконання, воля і характер), частково питання викладання психології в школі. Здобуті результати психолого-педагогічних досліджень створювали ту критичну масу знання про перебіг процесів навчання і виховання, яка хоча однозначно й не спрямовувалася на індивідуалізацію освітнього процесу (в силу надзвичайно високої ідеологізації і драматизації суспільного життя), однак готувала перехід до наступних якісних змін у напрямку руху до парадигми особистісно орієнтованої освіти. У цьому зв'язку необхідно наголосити, що наслідки роботи «павловської сесії» (1950 р.), позначившись на роботі НДІ психології МО УРСР, значно політизуючи м, не стали на заваді вивчення питань психології мислення і сприйняття, які від початку роботи Інституту були пріоритетними в його діяльності, оскільки вона була орієнтована на сприяння роботі середньої школи.

Література

1. Балл Г.А. Научная школа Г.С. Костюка: методологические уроки / Г.А. Балл // Психология в радиогуманистической перспективе: Изб. работы. – К. : Основа, 2006. – С. 82 – 91.
2. Борьба с космополитизмом [Електрон, ресурс]. – Режим доступа: ru.wikipedia.org. Зчитано 28.08.2013].
3. Дічек Н. Диференціація навчання як проблема розвитку вітчизняного шкільництва в імперську добу (80-ті рр. XIX ст. – до 1917 р.) / Н.П. Дічек // Культурно-історична спадщина Польщі та України як чинник розвитку полікультурної освіти: 36. наук. праць / За ред. В.Кременя, Тадеуша Левовицького, С.Сисоєвої. – К. – Хмельницький, 2011. – С. 232-241.
4. Егорькова И.А. Борьба с детской беспризорностью и безнадзорностью в 1918-1935 гг.: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Владимир, 2011 [Електрон, ресурс]. – Режим доступа: www.dissertcat.com/content
5. Ерегина Н.Т. Сталинские идеологические кампании и высшая медицинская школа (1946-1953) / Н.Т. Ерегина // Новый исторический вестник. – 2009. – №4 (22). – С. 48–57.
6. Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України; гол. ред. В.Г. Кремень. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 1040 с.
7. Иванова О.Ф. История психологии XIX-XX ст. (на матеріалі розвитку психології на Слобожанщині) / О.Ф. Иванова: Навч. посібник. – Х. : ХДУ, 1995.
8. Інститут педагогіки: погляд через роки (До 75-річчя від дня заснування Українського науково-дослідного інституту педагогіки) / Ред. колегія. – К. : Пед. думка, 2002. – 216 с.
9. Марочко В. Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929–1941) / Василь Марочко, Гьотц Хілліг. – К. : Наук, світ, 2003. – 302 с.
10. Нариси історії українського шкільництва (1905-1933): Навч. посібник / О.В. Сухомлинська та ін.; за ред. д.п.н., проф. О.В. Сухомлинської. – К. : Заповіт, 1996. – 344 с.
11. Наукова сесія НДІ психології Міністерства освіти УРСР (2–5 лютого 1948 р.): тези доповідей. – К. : Рад. Школа. – 62 с.
12. Наукова сесія НДІ психології Міністерства освіти УРСР (15–17 червня 1949 р.): тези доповідей. – К.: Рад. Школа. – 71 с.
13. Наукові записки НДІ психології Міністерства освіти УРСР / За ред. проф. Г.С. Костюка. – К. : Рад. школа, 1949. – Т. I. – 289 с.
14. Наукові записки НДІ психології Міністерства освіти УРСР / За ред. проф. Г.С. Костюка. – К. : Рад. школа, 1950. – Т. II. – 303 с.
15. Наукові записки НДІ психології Міністерства освіти УРСР / За ред. проф. Г.С. Костюка і проф. О.М. Раєвського. – К.: Рад. школа, 1952. – Т. III. – 304 с.
16. Петровский А.В. История советской психологии / А.В. Петровский. – М. : Просвещение, 1967. – 368 с.

17. *Петровский А.В.* История и теория психологии / А.В. Петровский, М.Г. Ярошевский. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1996. – 416 с.
18. *Постановление СНК СССР и ЦК ВКП (б)* от 31.05.1935 г. №1047 «О ликвидации детской беспризорности и безнадзорности» // СЗ СССР. – 1935. – №32. – С. 252.
19. *Постанова ЦК ВКП (б)* від 14 серпня 1946 р. «Прожурнали «Звезда» і «Ленинград» // Збірник керівних матеріалів про школу. – К. : ДВУ Рад. школа, 1950. – С. 122.
20. *Пригоровська Л.* До питання про співпрацю О.П. Довженка з подвижниками дефектології / Л.Пригоровська [Електрон, ресурс]. – Режим доступу: www.ualogos.kiev.ua/fu/1text.htm?id=84
21. *Скорородова О.* Как я воспринимаю, представляю и понимаю окружающий мир / О.Скорородова [Електрон, ресурс]. – Режим доступу: lib.rus.ec/b/325391/read
22. *Сухомлинська О.* Развитие личности и образования: исторический аспект / Ольга Сухомлинская // Шлях освіти. – 2008. – №2. – С. 41–47.
23. *Сухомлинська О.* Проблемы развития личности в историческом контексте психологии и педагогики / Ольга Сухомлинская // Шлях освіти. – 2005. – №1. – С. 41–45.
24. *Сухомлинська О.* Ланге Микола Миколайович / О.Сухомлинська // Українська педагогіка в персоналіях: Навч. посібник: у 2-х т. – Т. 1. – К. : Либідь, 2005. – С. 539–544.
25. *Сухомлинська О.* Соколянський Іван Панасович / О.Сухомлинська // Укр. педагогіка в персоналіях: Навч. посібник: у 2-х т. – Т. 2. – К. : Либідь, 2005. – С. 296–301.
26. *Хиллиг Г.* Прометей Макаренко и «главбоги» педолимпиа: Соколянський, Залужный, Попов: Opuskyła Макагенкіапа / Г.Хиллиг. – Марбург, 1997. – 154 с.
27. *Чепань М.-Л.А.* Організаційний та тематичний контекст становлення української загальної психології (1945 – 1950 роки) / М.-Л.А. Чепань [Електрон, ресурс]. – Режим доступу: <http://www.psy-genetno.org.ua/node/98>
28. *Ясницкий А.* Харьковская психологическая школа / А.Ясницкий [Електрон, ресурс]. - Режим доступу: [www.ru.wikipedia.org/wiki/ Харьковская_психологическая_школа](http://www.ru.wikipedia.org/wiki/Харьковская_психологическая_школа)
29. *Центральный* державний архів вищих органів влади та управління України (далі - ЦДАВО України), ф. 166, оп.15, спр. 54, 234 арк.
30. *ЦДАВО* України, ф. 166, оп.15, спр. 57, 25 арк.
31. *ЦДАВО* України, ф. 166, оп.15, спр. 69, 25 арк.
32. *ЦДАВО* України, ф. 166, оп.15, спр. 263, 9 арк.
33. *ЦДАВО* України, ф. 5128, оп.1, спр. 1, 1 арк.
34. *ЦДАВО* України, ф. 5141, оп.1, спр.1, 5 арк.
35. *ЦДАВО* України, ф. 5141, оп.1, спр. 6, 23 арк.
36. *ЦДАВО* України, ф. 5141, оп.1, спр. 12, 93 арк.
37. *ЦДАВО* України, ф. 5141, оп.1, спр. 13, 24 арк.
38. *ЦДАВО* України, ф. 5141, оп.1, спр. 19, 217 арк.
39. *ЦДАВО* України, ф. 5141, оп.1, спр. 20, 44 арк.
40. *ЦДАВО* України, ф. 5141, оп.1, спр. 25, 215 арк.
41. *ЦДАВО* України, ф. 5141, оп.1, спр. 27, 125 арк.
42. *ЦДАВО* України, ф. 5141, оп.1, спр. 28, 29 арк.
43. *ЦДАВО* України, ф. 5141, оп.1, спр. 32, 108 арк.
44. *ЦДАВО* України, ф. 5141, оп.1, спр. 47, 361 арк.
45. *ЦДАВО* України, ф. 5141, оп.1, спр. 50, 29 арк.

Наталія ДІЧЕК

Психолого-педагогічні дослідження в УРСР у контексті індивідуалізації шкільного навчального процесу (1945 – початок 1950-х років)

У статті на основі архівних і документальних джерел розкрито внесок Науково-дослідного інституту психології Міністерства освіти УРСР у розвиток шкільної освіти, зокрема щодо індивідуалізації навчально-виховного процесу в період 1945–1952 років. Висвітлено тематику і наукову продукцію співробітників, вплив їхніх досліджень на поглиблення вивчення та осмислення навчального матеріалу дошкільниками і школярами. У контексті політико-ідеологічних особливостей історичного часу розглянуто специфіку наукової діяльності установи та її недоліки (відсутність ґрунтовних експериментально-наукових досліджень). На основі використання невідомих раніше фактів введено у науковий обіг уточнені відомості про функціонування Інституту розвитку педагогічної психології в Україні.

Ключові слова: педагогічна психологія, психологія свідомого засвоєння знань, психологія мислення, психологія пам'яті, індивідуальний підхід, ідеологізація вітчизняної психології.

Наталья ДИЧЕК

Психолого-педагогические исследования в УССР в контексте индивидуализации школьного учебного процесса (1945 – начало 1950-х годов)

В статье на основе архивных и документальных источников раскрыт вклад Научно-исследовательского института психологии Министерства образования УССР в развитие школьного образования, в частности по индивидуализации учебно-воспитательного процесса в период 1945–1952 годов. Освещены тематика и научная продукция сотрудников, влияние их исследований на углубленное изучение и осмысление учебного материала дошкольниками и школьниками. В контексте политико-идеологических особенностей исторического времени рассмотрена специфика научной деятельности учреждения и его недостатки (отсутствие фундаментальных экспериментально-научных исследований). На основе использования неизвестных ранее фактов введены в научный оборот уточненные сведения о функционировании Института и развитии педагогической психологии в Украине.

Ключевые слова: педагогическая психология, психология сознательного усвоения знаний, психология мышления, психология памяти, индивидуальный подход, идеологизация отечественной психологии.

Nataliya DICHEK

Psycho-pedagogical research in the USSR in the context of individualizing school learning process (1945-early 1950 s)

In the article on the basis of archival and documentary sources reveals the contribution of the Research Institute of Psychology of the USSR Ministry of Education in the development of school education, including the individualization of teaching educational process during the years 1945–1952. Deals with themes and scientific production staff, the impact of their research to deepen the study and understanding of educational material preschool and school children. In the context of political and ideological features of historical time the specificity of scientific research institutions and its shortcomings (lack of fundamental experimental research). On the basis of previously unknown facts introduced into scientific circulation precise information about the functioning of the Institute and of educational psychology in Ukraine.

Keywords: educational psychology, psychology of the conscious learning, cognitive psychology, psychology of memory, individual approach, ideological national psychology.